

Розвиток концепції прав людини під впливом глобалізаційних та інтеграційних процесів

О. М. РУДНЄВА

кандидат юридичних наук, доцент
Національного інституту стратегічних досліджень

У статті досліджується концепція прав і свобод людини та її сучасні виміри. Проаналізовано різні наукові позиції, що існують в сучасній правовій доктрині, досліджуються ознаки феномена прав людини та пропонується власний погляд на розвиток прав людини в умовах глобалізації.

Ключові слова: права і свободи людини, глобалізація, міжнародно-правові стандарти прав людини.

В статье исследуется концепция прав и свобод человека и её современное измерение. Проанализованы различные научные позиции, которые существуют в современной правовой доктрине, исследуются признаки феномена прав человека и предлагается собственный взгляд на развитие прав человека в условиях глобализации.

Ключевые слова: права и свободы человека, глобализация, международно-правовые стандарты прав человека.

The concept of human rights and freedoms and its contemporary dimension is researched. The author analyzes different scientific views, which exist in contemporary doctrine of law, researches attributes of phenomena of human rights, and suggests its own position on development of human rights in the context of globalization.

Keywords: human rights and freedoms, globalization, international human rights standards.

Права і свободи людини, а також проблеми їх забезпечення, постають як центральні та найбільш актуальні напрями дослідження сучасної юридичної науки, зокрема теорії держави і права. Поряд з цим, враховуючи, що людство перебуває в постійному еволюційному процесі, відбувається поступова переорієнтація першочергових суспільних потреб та цінностей, перегляду потребує й розуміння прав людини, їх сутності та значення окремих їх видів. Відповідного перегляду потребує й вітчизняна практика правозастосування та національне законодавство з огляду на триваючі процеси інтеграції до європейського співтовариства та необхідності втілення міжнародно-правових стандартів прав і свобод людини.

Метою статті є дослідження проблеми прав і свобод людини у її динаміці, беручи до уваги сучасні світові тенденції та підходи, а також враховуючи глобалізаційні та інтеграційні процеси, що активізувалися в світі.

До проблем сучасного розуміння прав і свобод людини у своїх наукових дослідженнях, монографіях та статтях постійно звертаються вітчизняні та зарубіжні вчені, серед яких слід відзначити С. С. Алексєєва, С. П. Головатого, Д. А. Гудиму, О. В. Петришина, П. М. Рабіновича, В. В. Речицького, В. Я. Яковюка, С. С. Шевчука, Ю. С. Шемшученка тощо. Попри беззаперечний внесок, який зробили сучасні науковці в розвиток доктрини прав і свобод людини, слід зауважити, що динамізм світових підходів до поставлених проблем вимагає від юридичної науки постійного руху, осмислення нових наукових проблем та викликів, що постають перед сучасним світом. У процесі формування ідеї забезпечення прав людини важливу та першочергову роль відіграла теорія природного права через обґрунтовану нею концепцію невід'ємних прав і свобод людини, які повинні гаран-

туватись та забезпечуватись незалежно від волі державної влади у певний історичний період. В межах вказаної парадигми було аргументовано положення, що факт виділення специфічної групи прав людини, які позначаються поняттям «невід'ємні права», був зумовлений розвитком та науково-теоретичним обґрунтуванням доктрини природного права, яка, надаючи тлумачення феномену права, апелювала не до тих чи інших зовнішніх інстанцій (держава, Бог тощо), а, насамперед, до сутності чи природи людини, виділяючи таку її правову іпостась, яка й дає змогу нам вживати як поняття «права», так і поняття «людина».

При цьому слід особливо наголосити на тому, що роль доктрини природного права полягала не так у виділенні тих або інших прав людини (адже про право на життя, право на свободу думки, право на власну громадянську позицію писали ще античні мислителі та юристи), як у запропонованому способі їх обґрунтування, коли вони набули ознак невід'ємності та невідчужуваності. Це чітко проявилось у таких документах, як Декларація незалежності США 1776 р. та Декларація прав людини і громадянина 1789 р., адже в них йдеться не про певний перелік тих чи інших прав, які надаються урядом, а про джерело та основу зазначених прав. У Біллі про права виклад концепту прав людини також відсилає до ідеї невід'ємності прав і свобод людини, оскільки про них йдеться саме у тому сенсі, що вони є природними правилами організації демократичної спільноти, які базуються на природних властивостях та свободах окремих індивідів. Ще більш виражено та чітко зазначене звернення до певної «універсальної природи людини» проявилось у Декларації прав людини і громадянина. Згодом ідея невідчужуваності прав людини та імперативного обов'язку держави щодо їх забезпечення увійшла в конституційні акти багатьох держав [1, с. 23-25].

Саме тому права людини стоять вище за державу, а обов'язок їх забезпечення є вимогою, що висувається до держави і не залежить у своєму імперативному характері від волевиявлення держави. Держава не висловлює свою згоду на надання чи ненадання людині прав, на забезпечення чи незабезпечення їх захисту. Цей обов'язок покладено на державу в силу самої природи цих прав, в силу їх природного характеру і похідного, штучного, характеру держави. І саме тому до переліку суверенних прав держави не входить право визнавати чи не визнавати певні права за людиною. Суверенним правом держави є лише обрання способів забезпечення і механізмів контролю за їх реалізацією.

Ідея людини та її прав як найвищої соціальної цінності інтегрує погляди, теорії, концепції права шляхом установа його першооснови – людини. Цей принцип передбачає не тільки підкорення людини регламентуючим командам з боку держави, а й виявлення складних механізмів сприйняття й переживання права, а також упровадження похідних від нього модусів (свободи, відповідальності тощо) [2, с. 27-35].

Слід зазначити, що у вітчизняній правовій науці, а також у дослідженнях багатьох міжнародних правників досить поширеною є думка про те, що провідними, базовими правами людини, які потребують першочергового захисту, є саме громадянські та політичні права. Однак останнім часом такі погляди поступово переглядаються. Так, на нашу думку, ними не виправдано звужується значення та роль економічних, соціальних і культурних прав, які розглядаються як факультативні або навіть другорядні, на що ми неодноразово звертали увагу наукової спільноти у попередніх статтях. Таке «традиційне» ставлення до економічних, соціальних і культурних прав людини стало причиною відсутності в сучасній правовій науці комплексних досліджень

цих прав і свобод людини, механізмів їх міжнародно-правового захисту та впливу на розвиток національної правової системи.

Аналізуючи проблеми та виклики, що стоять перед людством у ХХІ ст., слід підкреслити, що захист саме економічних, соціальних і культурних прав людини набуває все більшого значення. Це зумовлюється такими обставинами, що мають місце на 2009 р.:

- понад 1 млрд людей живе в умовах крайньої бідності, не мають житла, страждають від голоду і недоїдання, безробіття, неграмотності і хронічних захворювань;
- більш 1,5 млрд людей позбавлені можливості пити очищену питну воду і користуватися системою водопостачання і каналізації;
- близько 500 тис. дітей не можуть отримати навіть початкову освіту;
- більше 1 млрд дорослих не вміють писати й читати [3, с. 18].

За висновками експертів, зокрема Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, у 2008 р. 27% населення України перебувало у стані бідності, з-поміж якого близько половини – у стані крайньої бідності [4, с. 5]. За таких умов ефективність застосування регіональних та міжнародних механізмів захисту економічних, соціальних і культурних прав людини повинна стати провідною проблемою для дослідження науковців та практиків, правозахисників, громадських діячів тощо.

Аналіз діяльності органів ООН в останні роки яскраво засвідчує орієнтацію цієї організації на забезпечення саме цієї категорії прав і свобод людини. Проблеми питної води, дотримання санітарно-гігієнічних норм, чистого повітря, ліків тощо є новим сучасним викликом, що постає перед світовою спільнотою. Внаслідок цього відбувається процес розширення кадастру прав людини, розвиток галузі міжнародного права прав людини, поглиблення розу-

міння специфіки соціально-економічних та культурних прав загалом.

Необхідність ефективного захисту економічних, соціальних та культурних прав є проблемою, що гостро стоїть і перед Україною. Як зазначається у матеріалах щорічної доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про стан дотримання і захисту прав і свобод людини в Україні», бідність значної частини населення стала головним свідченням порушення соціально-економічних прав громадян України і унеможливлення реалізації ними інших прав людини. Передумовою такого становища була багаторічна невідповідність розміру мінімальної заробітної плати прожитковому мінімуму, заниження показника прожиткового мінімуму, диспропорції у пенсійному забезпеченні, заборгованість з виплати заробітної плати тощо [5].

Значна увага питанням реалізації та захисту соціальних, економічних, культурних прав людини приділяється міжнародними організаціями, зокрема комітетами ООН тощо. В рамках вказаних інституцій розробляються міжнародно-правові акти, що закріплюють нові підходи до прав людини, їх тлумачення та застосування. Приєднання до таких актів, або ж визнання їх юридичної сили та подальше застосування у практиці регулювання суспільних відносин має безпосередній вплив на національне законодавство через імплементаційну правотворчість та національне імплементаційне тлумачення. Саме тому виникає потреба більш детально зупинитися на розкритті змісту вказаних правових конструкцій.

Національна імплементаційна правотворчість зумовлюється міжнародно-правовими договорами та може бути визначена як діяльність компетентних державних органів із санкціонування, а також встановлення, зміни чи скасування правових норм, здійснювана з метою належного виконання відповідного міжнародно-правового

зобов'язання, котре випливає із чинних для держави міжнародних договорів про права людини. Така діяльність має місце:

а) при створенні нового джерела внутрішнього права шляхом санкціонування норм іншої – міжнародної – правової системи;

б) для забезпечення, у разі потреби, дії норм «новоствореного» джерела права;

в) при приведенні національного законодавства у відповідність із міжнародним договором. У цьому випадку імплементаційна правотворчість має місце як при добровільному реформуванні внутрішнього права, так і при її здійсненні в силу міжнародних зобов'язань.

Під національним імплементаційним тлумаченням норм міжнародних договорів про права людини пропонуємо розуміти діяльність уповноважених державних органів із з'ясування та офіційного роз'яснення змісту таких норм з метою належного їх застосування і реалізації, а також для забезпечення відповідності цим нормам усієї юридичної практики держави.

Механізм імплементації норм міжнародного права характеризується різними підходами в питаннях запровадження та визначення місця норм міжнародного права в національних правових системах. Імплементовані до правової системи загально-визнані принципи та норми міжнародного права носять або абсолютний характер, або обмежуються сферою зовнішньополітичної діяльності. За міжнародними договорами, імплементованими до системи національного законодавства, можуть бути закріплені такі правові режими: рівний статус між Конституцією та міжнародним договором; пріоритет міжнародних договорів з питань захисту прав людини перед нормами національного права; примат міжнародних договорів перед нормами національного права; примат міжнародних договорів перед нормами національного законодавства та рівний статус

міжнародних договорів і національних законів. Статутом міжнародних організацій як окремим видам міжнародних договорів на конституційному рівні надається пріоритет перед нормами національних законів. Сучасною тенденцією є закріплення в конституціях держав європейського регіону безпосередньої дії норм актів міжнародних організацій у внутрішньодержавному праві. Питання конституційної імплементації рішень міжнародних судових установ у внутрішньодержавному праві не закріплюються в силу юридичної природи цих рішень та особливостей механізму їх виконання.

Вищевикладене зумовлює низку актуальних питань і для України. Так, важливою проблемою для правової системи України, що безпосередньо впливає на розуміння, забезпечення та захист прав і свобод людини в Україні, є проблема узгодженості та взаємодії міжнародно-правового і національно-правового механізмів регулювання суспільних відносин. Як вказує Н. М. Сергієнко, належна внутрішньодержавна імплементація норм міжнародного права, яка остаточною мірою втілюється у відповідних актах правозастосування, становить важливу умову ефективного функціонування всього механізму правового регулювання [6, с.17]. У цьому сенсі слід зазначити, що курс на європейську інтеграцію визнається найважливішим зовнішньополітичним пріоритетом України. В Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі віднесено до фундаментальних засад зовнішньої політики України. Це означає, що розбудова України як демократичної, правової держави передбачає не тільки вдосконалення конституційної моделі організації і здійснення державної влади відповідно до загальноєвропейських пра-

вових стандартів, а й застосування фундаментальних принципів європейської моделі права та правозастосування. Це завдання обумовлює необхідність визначення головних напрямів і тенденцій реформування системи органів державної влади, раціоналізації та узгодження їх функцій і повноважень. Але ж мова йде не тільки про уточнення правового статусу органів державної влади та принципів їх взаємодії, а й також про визначення чинників, що гальмують прогресивний розвиток України. Важливим вектором для подальшого вдосконалення механізму забезпечення та захисту прав і свобод людини в Україні є переосмислення категорії прав і свобод людини як системоутворюючої ідеї, яка має наддержавний статус та потребує суттєвих змін у правосвідомості правозастосовувачів щодо імплементації визнаних міжнародних і європейських підходів до розуміння як міжнародно-правових зобов'язань держави, так і правової природи та юридичної сили актів тлумачення прав людини, які приймаються цілою низкою міжнародних організацій. Також не менш актуальним завданням є дослідження впливу на процеси реформування правової системи України тих геополітичних факторів, які постають перед Україною в зв'язку з процесами глобалізації та європейської інтеграції.

Питання щодо формування оновленої міжнародної системи захисту прав і свобод людини, визначення правил нового світового правопорядку, спрямованого також на забезпечення та захист прав і свобод людини, є предметом гострих дискусій правознавців, до яких останнім часом долучаються й вітчизняні юристи. Провідні держави Західної Європи, які усвідомили нові тенденції і закономірності державно-правового розвитку ще після Другої світової війни, вдалися до створення інтеграційного об'єднання, яке за майже шістдесят років свого існування перетворилося на потужний економічний, а віднеда-

на і політичний Союз, в якому колективні рішення, в яких зацікавлені усі європейські народи, приймаються спільно з дедалі більш широкого спектру питань. Європейський Союз – це міждержавне об'єднання, стосовно правової природи якого точаться гострі дискусії. Не вдаючись в їх сутність, можна констатувати лише один висновок, з яким згодні майже всі: ЄС – це наднаціональна організація влади, в якій поєднуються наднаціональні та міжурядові форми і методи співробітництва, використовується практика досягнення численних «тіньових» консенсусів, проведення регіональних самітів, що засвідчує факт формування регіонального «гегемоністського» (на думку окремих дослідників – квазіімперського) [7] погляду на світ, що, однак, «прив'язаний» до реалізації стратегічних національних інтересів держав-членів. На фоні вказаного процесу важко не помітити процеси соціальних трансформацій, які безпосередньо впливають на реалізацію фундаментальних конституційних принципів, що потребують критичного осмислення і управління на різних рівнях влади (загальноєвропейському (наднаціональному), національному, субрегіональному).

Як правильно вказує В. Сало, під впливом процесів глобалізації й інтеграції об'єктивно змінюється сутність держави, проявом цього служить перерозподіл функцій держави між наднаціональним, національним і субнаціональним рівнями [8]; трансформація порядку реалізації державного суверенітету, який розглядається в контексті багаторівневої моделі управління або навіть концепції «імперського суверенітету», де роль «центру» реалізує наднаціональний рівень одноособово або спільно з національним рівнем влади.

Відбувається активний пошук нових моделей демократії, які б враховували нові форми і методи здійснення влади, зокрема її часткове перенесення з національного на наднаціональний і субрегіональний

рівні [9], а також дефіцит демократії, який виникає у Європейському Союзі внаслідок часткового «відлучення» громадян і національних парламентів від здійснення влади і згортання демократичного контролю як за національними урядами, так і наднаціональними інститутами.

Формування наднаціонального рівня влади (перш за все, мова йде про законодавчу її гілку), в який поступово перетікає дедалі більше владних повноважень, закономірно призводить до трансформації змісту такого фундаментального принципу правової держави, як поділ влади, що проявляється в зміні функцій гілок влади і співвідношення між ними.

Поряд із потужним законодавством *acquis communautaire*, за нормами та принципами якого живуть громадяни 27 країн Європи, нормативно-правовими актами та актами тлумачення міждержавних організацій (ООН), які також застосовуються у країнах Європейського Союзу як беззаперечне джерело права, рішення Європейського суду з прав людини також є своєрідним наддержавним джерелом оновлення правозастосовчої практики цих країн. На часі й дискусія про подальше розширення міжнародного впливу на національну правозастосовну практику шляхом створення Міжнародного суду з прав людини в системі ООН, яка точиться в експертному середовищі на базі секретаріату Верховного Комісара з прав людини з початку 2002 р. Метою створення нової судової установи є вдосконалення механізму юридичного захисту прав людини та імплементаційного механізму забезпечення міжнародних стандартів прав і свобод людини національними системами правопорядку.

Як висновок, можна зазначити, що сучасний етап розвитку правової системи України характеризується кардинальними змінами, що відбуваються під впливом глобальних інтеграційних процесів. За цих умов виникає потреба в розробці но-

вих підходів, які б дозволили розглядати права людини як загальнолюдську цінність, що має наддержавний статус та визначається міжнародно-правовими стандартами, а концепт прав людини – як теоретичну проблему методологічного рівня. У зв'язку з цим виникає необхідність оцінки кожного правового акта й упровадження в практику законів і норм права, з точки зору її відповідності принципам прав людини та міжнародних стандартів прав людини. З іншого боку, права і свободи людини, їх тлумачення та сприйняття багато в чому залежать від того, яким чином вони будуть розглядатися міжнародним співтовариством. Значна роль у цьому процесі відводиться ООН, її статутним та договірним органам. Діяльність цієї універсальної міждержавної організації разом з відповідними регіональними організаціями шляхом прийняття значної кількості резолюцій, рішень, ухвал, коментарів та інших нормативних і ненормативних актів зумовляють динамізм сприйняття ідеї прав людини, дозволяють розставляти правильні акценти, розширити сфери захисту прав і свобод людини, визначені міжнародними договорами з прав людини. Слід погодитися і з позицією громадських діячів та вчених щодо необхідності врахування у цьому процесі й напрацювань та рекомендацій громадських організацій, діяльність яких сприяє активізації захисту прав людини.

Таким чином, сучасні глобалізаційні процеси ставлять перед наукою цілу низку актуальних та гострих питань, що потребують подальшого глибокого осмислення, аналізу та вирішення, зокрема розширення спектру прав людини, роль у цьому процесі громадських організацій, проникнення цих прав до національних правових систем, джерела їх закріплення та юридична сила таких джерел, подолання конфліктів національного та наднаціонального права тощо.

Література

1. *Пушкіна О. В.* Конституційний механізм забезпечення прав людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики // Автореф. дис. ...д. ю. н. – Харків, 2008. – 36 с.
2. *Бігун В. С.* Проблематика «людина в праві» у працях сучасних німецьких дослідників філософії права // Держава і право. – 2002. – № 15. – С. 27-35.
3. Дотримання економічних, соціальних і культурних прав в Україні. – Харків: Права людини, 2009. – 396 с.
4. *Карпачова Н.* Омбудсман України на захисті прав і свобод людини в умовах глобальної фінансово-економічної кризи. / Н. Карпачова // Право України. – 2010. – №2. – С. 4 -17.
5. Про стан дотримання і захисту прав і свобод людини в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>
6. *Сергієнко Н. М.* Застосування норм міжнародного права органами конституційної юрисдикції (європейський досвід) // Автореф. дис. ... к. ю. н. – К., 2004. – 21 с.
7. *Яковюк І. В.* Імперська ідея в організації та функціонуванні Європейського Союзу / І. В. Яковюк // Державне будівництво та місцеве самоврядування: зб. наук. праць. – Х.: Право, 2010. – № 19.
8. *Сало В. І.* Внутрішні функції держави в умовах членства в Європейському Союзі // дис. ... к. ю. н.: 12.00.10 / Володимир Ігорович Сало. – Харків, 2007.
9. *Битяк Ю. П., Яковюк І. В.* Аналіз досвіду проведення регіональної політики країн Центральної і Східної Європи на етапі їх перебування в статусі країн-кандидатів в члени Європейського Союзу / Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк // Інституційно-функціональна організація місцевої влади в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку: аналітичний огляд / Битяк Ю. П., Любченко П. М., Петришин О. В. та ін. / За ред. С. Г. Серьогіної, І. В. Яковюка. – К., 2009.